

Алла ВІННІЧУК

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ІНТЕРТЕКСТ РОМАНІСТИКИ
ВІТАЛІЯ КУЛАКОВСЬКОГО

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. – Випуск 26.
УДК 821.161.2.09, «19»

Віннічук А. Історико-філософський інтертекст романістики Віталія Кулаковського; 10 стор.; Кількість бібліографічних джерел – 6; мова українська.

Анотація. У статті розкрито художні особливості історичних романів Віталія Кулаковського «Максим Кривоніс», «Северин Наливайко», «Іван Сірко». Увагу зацентровано на співвідношенні історичної та художньої правди. Простежено інтертекстуальність досліджуваних творів.

Ключові слова: історичний роман, інтертекст, сюжет, композиція, художній домисел та вимисел.

Історична тематика віддавна посідає одне із чільних місць у вітчизняному літературному процесі як з огляду на суто кількісні виміри, так і в аспекті рівня художнього моделювання минулого засобами словесного мистецтва. Струмінь цієї проблематики в національній літературі надзвичайно потужний, адже творча еліта України повсякчас прагнула в образній формі узагальнити найважливіші віхи історичного буття етносу. Чільне місце в літературі другої половини ХХ століття належить творчому спадку Віталія Кулаковського (1924-1990), який є автором близько десяти історичних романів і повістей.

Помітне місце в доробкові письменника посідають твори про національно-визвольну боротьбу українців у XVI-XVII століттях – романи «Северин Наливайко» (1978), «Максим Кривоніс» (1983), «Максим Пушкар» (1987), «Іван Сірко» (виданий 1992). Основний конфлікт його творів становлять події великого історичного масштабу – збройний опір українського народу чужоземному поневоленню. Їх пафос – це пафос величезної сили і мужності нації, що стала на прох за своє історичне існування.

Осмыслиючи образну систему романів, помічаємо, як нелегко вдається митцеві розв'язувати проблему співвідношення історичної і художньої правди з ідеологічними «нашаруваннями», неминучими в умовах тоталітарної держави. При цьому, спираючись на реальні історичні події й уводячи в тексти постаті історичних діячів (українських і польських князів, гетьманів, козацьких полковників, кошових отаманів), автор активно послуговується своїм правом на художній домисел, висуває власні гіпотези, вільно вибудовує сюжетні схеми.

Цікавим із огляду на вищезазначену проблему вбачається історичний роман «Максим Кривоніс», позначений, з одного боку, тенденцією до художнього вимислу, а з іншого – добре відчутними впливами естетики й ідеології соцреалізму. У центрі твору – постать одного з найближчих сподвижників Хмельницького, розповідь про якого «рухає» практично всі сюжетні колізії. Хронологічні межі роману охоплюють трохи більше року (початок національно-визвольної війни; перші пе-

ремоги під Жовтими Водами, Корсунем; триумфальний в'їзд Хмельницького до Києва 1649 р.). Із-поміж художньої прози В. Кулаковського «Максим Кривоніс» вирізняється послабленням історико-епічного струменя, що поступається місцем фабульно-романній основі. Природа останньої визначається насамперед ідейним задумом – втілити силу народного характеру, уславити постать козацького ватажка й потяг українського селянства до волі, утвердити непереможність державницьких змагань нації.

Роман починається з традиційного для сюжетів В. Кулаковського моменту – зустрічі двох героїв (тут – Хмельницького та Кривоноса), що, властиво, слугує відправною точкою повісткування. Тут же письменник викладає передісторію описуваних подій. З'ясовується, що Хмельницький удвох із Кривоносом воювали у Франції (брали участь у здобутті фортеці Дюнкерк). Уже в той час, за задумом письменника, герої усвідомили необхідність збройної боротьби за визволення рідного краю від чужинців. Відразу зазначимо, що деякі сучасні дослідники (А. Шпиталь, П. Варгатюк), спираючись на історичні першоджерела, стверджують, що Хмельницький не брав участі в поході до Франції [3, с. 250].

Твір прикметний дещо ускладненою наративною структурою. Розповідь у ньому час від часу переривається авторськими вставками – коментарями історичних подій (зокрема, суспільно-політичної ситуації в Польщі XVII століття), описами зустрічі чигиринського сотника Хмельницького (разом із Барабашем) з польським королем Владиславом IV, отримання універсалу, що давав право набирати козаків для походу на Крим тощо. У цих епізодах В. Кулаковський, апелюючи безпосередньо до читача, цитує козацькі літописи, уривки з приватного листування Хмельницького, Кривоноса, Потоцького, інших учасників подій. Усе це сповнює твір історичною конкретикою, підсилює враження достовірності, правдивості зображуваного. Аналогічне структурування тексту спостерігаємо й у романі «Северин Наливайко». Тут розповідь про перебіг повстання й долю героя повсякчас «перемежується» із, сказати б, своєрідними ремарками – вставними епізодами, де автор

від власного імені потлумачує історичні події. У фокусі його уваги опиняються, скажімо, Люблінська унія (1569), внаслідок підписання якої українські землі увійшли до складу Корони, проблеми, пов'язані з активним наступом католицизму, закріпаченням селянства, причинами селянсько-козацьких повстань тощо.

Значне ідейне навантаження в романі «Максим Кривоніс» виконують портретні характеристики – лаконічні, уривчасті, ніби «розкидані» по всьому твору. Так, опосередкований (очима Хмельницького) опис зовнішності Кривоноса подається лише на початку: «...широкий, вилицюватої очі, що сяяли теплом і спокоєм з-під чорних остришків кошлатих брів, багряно-сизий шрам через праву щоку й ніс» [3, с.5]. Згодом же один із важливих засобів характеротворення, типізації й індивідуалізації поступається місцем зображенню життєвої позиції героя, його діяльності як ватажка повстанців. Кривоніс постає перед читачем особистістю, в якій «серце не перестає боліти за долю нещасного люду», палким поборником соціальної справедливості, захисником прав знедолених. Письменник зображує його постать переважно в дії (сутички з польським військом, формування селянських загонів). Поступово герой стає, на наш погляд, уособленням найзагальніших людських рис, що в масовій культурі офіційної доби пропалувалися як найвищі цінності: героїзм, відданість «народній справі», здатність на самопожертву, підкорення особистих інтересів громадським тощо. Мусимо констатувати, що з розвитком сюжету індивідуалізація персонажа (як втілення неповторності психотипу конкретної особистості) втрачається, поступаючись місцем схематизмові й плакатності. Основне його призначення – бути виразником конкретної ідеологічної тенденції.

До певної міри позбавлений індивідуальних рис Кривоніс, в інтерпретації В. Кулаковського, стає своєрідним «каталізатором», що мобілізує енергію розбурханої маси, спрямовує її в потрібне русло – нищення польської шляхти. Мету ж повстання герой убачає у злуці з Москвою. У творі послідовно стверджується все та ж ідея «єднання двох братніх народів» як історична необхідність, невідворотність: «Тісні політичні, економічні й культурні зв'язки, що існували між українським і російським народами з самого початку їх сформування, під час визвольної війни розширилися й зміцніли. Прагнення народних мас до воз'єднання, що ніколи не зникало, посилювалось. Хоч Богдан Хмельницький був представником козацької старшини, яка прагнула посісти місце польських магнатів і шляхти, він зумів піднятися до розуміння загальнонародних інтересів і почав наполегливо добиватися воз'єднання українського народу з братнім народом» [3, с. 198].

Відповідно до цього витлумачується письменником сама ідея боротьби, її кінцева мета,

що, як ми знаємо, не відповідає історичній правді. Підпорядковується цій ідеї й постійне апелювання генеральної старшини (Хмельницький, Кривоніс, Ганжа), представників рядового козацтва до Москви, сподівання на її військову допомогу: «...до Москви стежку топчи й далі, – радить головний герой Хмельницькому. – Там наш справжній спільник. Вірний і надійний. Прочи у царя запомоги військом. Російські вояки не підведуть, у скруті не кинуть» [3, с. 174]. Такої ж думки дотримується гетьман, постать якого вимальовується плакатно, заангажовано, згідно із загальними ідеологічними настановами.

Характерною з погляду соцреалістичної естетики вбачається й символічна кінцівка твору, коли київські зброярі, вітаючи перемоги Хмельницького, вручають шаблю синові загиблого Кривоноса: «З козацьких рядів виходить Максимко Кривоносенко... і говорить:

– Клянусь рубати нею ворогів так, як рубав батько» [3, с. 271]. Цей епізод, на нашу думку, вияскравлює ще одну рису тоталітарного мистецтва – тяжіння до утвердження безсмертя ідеї. Головний герой роману гине, однак смерть як така «не настає», адже сама справа, в якій розчиняється героїчна особистість, – невмируща.

В аналогічному світлі сприймається й смерть головного героя роману «Мартин Пушкар»: вірний сподвижник Пушкарка Семен Одривхвіст на його могилі клянеться мститися за вбивство й продовжувати благородну місію.

Оскільки оповідач у третьоособовій реалістичній нарації (саме вона є стильовою доміантною прозописьма В. Кулаковського) неодмінно асоціюється з автором, його ідейною позицією, то висловлювання героїв твору стають одним із головних способів донесення до читача точки зору письменника. Семантичне поле мови персонажів «Максима Кривоноса» переважане судженнями політично-ідеологічного характеру, що сприймаються насамперед як гасла. Так, постійними атрибутами мовних партій Кривоноса є словосполучки типу «ненависть до пана», «народні гнобителі», «одвічні визискувачі рідного народу», «панське ярмо», «розірвати пута» і под. Власне авторська мова, застосовувана в численних коментарях і поясненнях, окрім потлумачення історичних подій (інформативна функція), несе на собі ідеологічне навантаження.

На текстуальному рівні вплив ідеологічних чинників простежується й у романі «Северин Наливайко». Тут зустрічаємо майже ідентичні вирази («боротьба пригноблених проти визискувачів», «ненависть до всіх поневолювачів»), що застосовуються письменником на означення причин національно-визвольних змагань українського народу. На загал же, історичний процес В. Кулаковський потлумачує, як уже неодноразово зазначалося, переважно з позиції класового протистояння, де рушійним чинником виступає не прагнення до національного

самоствердження, формування незалежної від волі інших народів державності, а економічні фактори, намагання зрівняти багатих і бідних, подолати соціальне розшарування.

Важливу ідейно-естетичну функцію в романі «Максим Кривоніс» (як і в інших історичних творах В. Кулаковського) відіграє категорія героїчного. У сучасній літературознавчій науці героїчне потлумачується як *«своєрідна етико-естетична категорія, застосовувана на означення моральної цінності вчинків, дій окремої особи чи суспільства в цілому задля певної високої мети, які вимагають особливої віддачі моральних, інтелектуальних, фізичних зусиль, мужності, відваги, самопожертви»* [5, с. 158]. Маємо справу, отже, з певним критерієм оцінки особистості, її здатності здійснити героїчний вчинок. Завважена етико-естетична категорія, заґрунтована на фольклорних ліро-епічних, «думних» традиціях, у художній літературі виявляється насамперед в поетичному звеличенні вчинків героїв, що захоплюють читача силою людського духу, нездоланим прагненням до ідеалів добра, справедливості, патріотичними почуттями.

Художній світ В. Кулаковського репрезентує цілу галерею яскравих постатей, поведінка й життєві ідеали яких слугують наочним уособленням героїчного. Йдеться, зокрема, про Северина Наливайка, Івана Сірка, Максима Кривоноса із їхнім завзяттям у протидії ворогові, соціальному й національно-релігійному гніту, любов'ю до правди, мужністю й готовністю на самопожертву. Ракурс зображення героїв майже повністю синхронізується з уявленнями про них, виплеканими героїчним народним епосом. Безпосередньою близькістю до фольклорних традицій пояснюється, на наш погляд, і помітна ідеалізація постатей козацьких ватажків, певна їх «деперсоналізація» – притлумлення індивідуально-особистісних рис і проектування на них якостей опоетизованих у думах та піснях народних героїв-месників.

Таким постає, приміром, Северин Наливайко в однойменному романі. Герой зрікається особистого щастя з Настею (бо ж «...став на дорогу звитяги») і приносить себе в жертву ідеї здобуття всенародної волі. Помічаємо, що весь життєвий шлях Наливайка викладається автором у дусі народного героїчного епосу; він – еталон сили, мужності, безкомпромісності, жертвності. Легендарний кошовий отаман Сірко, в рецепції В. Кулаковського, – уособлення найкращих рис козака-лицаря, захисника вітчизни від «нечестивих ординців» («Іван Сірко»). Непохитність власних переконань, безкомпромісність у боротьбі за визволення народу демонструє й головний герой роману «Максим Кривоніс».

Аналіз історичної прози В. Кулаковського з урахуванням новітніх літературознавчих концепцій дозволив виокремити ряд іманентних рис, притаманних художньому світові його творів як особ-

ливому мистецько-естетичному континууму, що відбиває індивідуальне авторське світобачення історичних постатей, подій, суспільних процесів. До них відносимо:

1) Поетикально-стильова синкретичність як одна з художніх особливостей історичної романістики В. Кулаковського. Творча манера письменника розвивалася загалом у межах реалістичної традиції, що й зумовило основні способи художнього моделювання дійсності.

2) Аналітичний дискурс романів В. Кулаковського репрезентує багатогранний фольклорно-історичний образ України. В основі цього образу – розуміння національної історії як перманентної боротьби етносу за право на існування, самовизначення, самоорганізацію. Властиво, такі погляди зумовили звернення автора до переломних моментів історичного поступу нації – Хмельниччини, Коліївщини – часів найбільшої історичної активності українського народу. Водночас історичні романи досліджуваного автора репрезентують художній образ України як нетлінної краси – широкого, наче моря, Дніпра, козацьких могил, степових обширів, де «родилась, гарцювала козацька воля». Звідси – домінування народнопоетичної образності, символіки, героїчного пафосу. Рідний край в рецепції В. Кулаковського постає у вигляді «раю земного», що повсякчас зазнає плондрування з боку «чужинців», «зайд», «загарбників». Відтак головне призначення персонажів письменника – захищати свій рід, землю, примножувати її красу.

3) Прикметною ознакою творів В. Кулаковського є слідування в річищі історичної правди, дотримання принципу достовірності зображення подій, характерів. Чи не найважливішим «показником» достовірності в романістиці письменника виступає документальність, зреалізована через звернення до історичних фактів, літописних і документальних джерел. Документи в текстуальній площині творів прозаїка здебільшого зберігають свою формальну завершеність, використовуються у первинному вигляді (листи, літописні записи, законодавчі акти, універсали тощо). Власне, таку ж природу має й чітко виражена інтертекстуальність – «відлуння» одних текстів у структурі інших.

4) В основу сюжетно-композиційної організації більшості романів В. Кулаковського покладено хронотоп дороги, зустрічі двох героїв. Це, як правило, відіграє експозиційну роль, окреслюючи історичне тло й передумови подальших подій.

5) Стильовий «фон» романів В. Кулаковського формує синтетичне використання як реалістичних, так і романтичних засобів відображення буття. Як ідейно-художній напрям, спосіб художнього мислення реалізм ґрунтується на пізнавально-аналітичних началах, що спричинилося до зацікавлення письменника проблемами взаємин людини та соціуму, впливу соціально-

історичних обставин на формування характеру особистості, обумовило конкретно-історичний підхід до явищ дійсності, розуміння історії як поступального розвитку цивілізації. Тим часом історичні романи письменника засвідчують численні впливи світоглядних позицій, естетичних концептів романтичної школи (нагадаємо, що навіть становлення жанру історичного роману пов'язується безпосередньо з художньою системою романтизму, його зацікавленнями фольклором, історичною мінувшиною загалом).

Твори В. Кулаковського – це якісні зразки історико-синтетичних романів (за термінологією О. Проценко). Прикметними їх рисами вважаються: художня матеріалізація письменницького сприйняття та переосмислення подій і постатей минулого; історична правдивість, що забезпечується ґрунтовним вивченням наукових, літературних і фольклорних джерел, ретельним відбором найважливіших фактів; урізноманітнення композиційної й хронологічної побудови, тяжіння до заглиблення у внутрішній світ персонажа [6, с. 8-14].

Література

1. Варгатюк П. Богдан Хмельницький, українські козаки і облога Дюнкерка // Кур'єр Кривбасу. – 1998. – № 108. – С.4.
2. Кулаковський В.М. Іван Сірко: Роман. – К. : Молодь, 1992. – 320 с.
3. Кулаковський В.М. Максим Кривоніс : Іст. роман ; Северин Наливайко : Роман. – К. : Укр. центр духовн. культури, 1998. – 560 с.
4. Кулаковський В.М. Мартин Пушкар : Роман. – К. : Рад. письм., 1987. – 311 с.
5. Літературознавчий словник-довідник / Р. Гром'як, Ю. Ковалів, В.Теремко. – К. : ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.
6. Проценко О. Еволюція українського історичного роману 90-х рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – Запоріжжя, 2001. – 20 с.

Алла Винничук

Историческо-философский интертекст романистики Виталия Кулаковского

Аннотация. В статье раскрыты художественные особенности исторических романов Виталия Кулаковского «Максим Кривоніс», «Северин Наливайко», «Іван Сірко». Отдельное внимание уделяется соотношению между исторической и художественной правдой. Прослежено интертекстуальность исследуемых романов.

Ключевые слова: исторический роман, интертекст, сюжет, композиция, художественный домисел и вымысел.

Alla Vinnichuk

Historical and philosophical intertext novels Vitaliy Kulakovsky's

Resume. The article deals with artistic peculiarities of Vitaliy Kulakovskiy's historical novels "Maksim Kryvonis", "Severin Nalyvaiko", "Ivan Sirko". The attention is accented on the correlation between historical and artistic truth. The intertextual ties of the novels under consideration are researched.

Key words: historical novel, intertext, plot, composition, artistic fantasy.

Вінничук Алла – кандидат філологічних наук, викладач кафедри української літератури Вінницького державного університету імені Михайла Коцюбинського.